

PLANURI NECUNOSCUTE ALE ORAȘULUI KUSTENDJE (CONSTANȚA)

Rezumat: Pentru acea perioadă din istoria Constanței în care s-au remarcat coloniștii din Milet, cei care au întemeiat așezarea Tomis, există un număr impresionant de articole, studii și monografii.

Perioada otomană nu a primit atenția pe care o merita. Suprapunerea orașului modern peste ruinele antice, precum și intervențiile din perioada comunistă au influențat contextul arheologic. O importanță deosebită s-a acordat perioadei antice, fiind cunoscute etapele evoluției din perioada romană sau greacă. Dosarul arheologic privind orașul Küstendje (Constanța) în perioada otomană nu este suficient de voluminos, însă cercetările arheologice preventive recente încep să adauge date noi, atât de necesare în cunoașterea patrimoniului otoman.

În cadrul Arhivei Militaro-Istorică de Stat a Rusiei din Moscova, în unele fonduri, se păstrează încă planuri ale orașului Kustendje (Constanța). În cadrul prezentei contribuții vom analiza și publica o parte dintre aceste surse cartografice.

Cuvinte-cheie: Kustendje, orașul Constanța, topografie urbană, planuri urbane, activități topografice rusești, istoria cartografiei, Constanța otomană.

Introducere

Pentru Constanța există un număr impresionant de articole, studii și monografii, care tratează perioada coloniștilor din Milet ce au înființat așezarea denumită Tomis, evoluția în epoca romană, dar și unele referiri punctuale la perioada medio-bizantină¹. Cercetările arheologice, descoperirile

* Aurel - Daniel STĂNICĂ, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion" Tulcea, e-mail: aurelstanica@gmail.com

** Mihai - Anatoli CIOBANU, Institutul de Istorie "A.D.Xenopol" Iași, e-mail: ciobanumihaianatolii@gmail.com.

¹ Pentru bibliografie vezi: Ovidiu Cristea, *Bibliografia istorică românească a Mării Negre*, București, 1996, p. 47-59; Pentru evoluția Tomisului, de la întemeiere (sec. VI a.Chr.), până la încetarea vieții urbane (sec. VII p.Chr.) vezi: Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic*, Constanța, 2012.

numismatice completează seria informațiilor, pentru intervalul cuprins între secolele VII-XIII².

În privința toponimului, izvoarele scrise din secolul X, păstrează ambele denumiri Τόμις și Κωνσταντιανά la Constantin Porphyrogenetul, iar ceva mai târziu, cronicarii bizantini Georgios Kedrenos și Zonaras, pentru secolele XI și XII, menționează Constanteia (Κωνσταντεία), de unde vin “solii ... din celelalte fortărețe de dincolo de Istru” la împăratul Ioan Tzimiskes³. Lipsa detaliilor la cei doi autori, care nu specifică dacă este vorba de cetățile de pe malul stâng/drept sau de pe ambele maluri ale Dunării, a lăsat loc la numeroase interpretări a acestui pasaj. Astfel, unii specialiști au opinat că este vorba de Constanța, în timp ce alții pledează pentru Constantinana Daphne, pe malul stâng al fluviului⁴.

În secolul al XIII-lea, prezența genoveză din Marea Neagră a contribuit semnificativ la dezvoltarea și evoluția așezării. Pe hărțile nautice sau portulane, începe să apară în diverse variante numele Constantza sau Costanza⁵. Atenția acordată de negustorii genovezi porturilor de pe litoralul vest pontic al Mării Negre și de la gurile Dunării s-a datorat, mai întâi de toate a vizat racordarea la rețeaua de drumuri ce oferea accesul la avantajosul comerț pe care-l efectua în regiune.

Ceva mai târziu, prezența otomană își pune amprenta în dezvoltarea așezării de aici sub denumirea de Köstence / Kustendje / Kostenschy / Chiustendsche / Custendjé / Costangia / Konsiçe.

Nr. Crt.	Toponim	An	Hartă	Document
1.	Constanza	1320-1321	Pietro Vesconte	
2.	Constanza	1322	Mario Sanudo	
3.	Costanța	cca. 1450	Anonimo Veneziano	
4.	Costanța	1452	Anonimo italiano	
5.	Costanza	1459	Fra Mauro	

² Cristina Talmațchi, *About an Early Medieval Settlement in the South of Ancient Tomis*, în “Konstantínove Listy” 11, 2018, p. 3-15; Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei, secolele VII-XIII*, București, 2017, p. 601-637, 642-697.

³ Ion Barnea, Ștefan Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, Bizantini, Români și Bulgari la Dunărea de Jos, București, 1971, p. 73-74; Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, *op. cit.*, p. 13.

⁴ N. Grămadă, *La Scizia minore nelle carte nautiche del Medio Evo*, *Ephemeris Dacoromana*, IV, 1930, p. 215; Eugen Stănescu, *Byzance et les Pays roumains aux IXe - XVe siècles*, în „Actes du XIVe Congrès international des Etudes Byzantines”, Bucurest, 1971, p. 338; Ion Barnea, *Cu privire la localizarea Constantianei*, în “SCIVA”, 25, 3, 1974, p. 428; Petre Diaconu, *Les Petchènegues au bas-Danube*, Bucurest, 1970, p. 23-24; Petre Diaconu, *Les rives du Danube à la lumière de quelques passages de la chronique de Skylitzes*, în “RESEE”, 14, 2, 1976, p. 311-316.

⁵ Ion Dimitriu-Snagov, *Monumenta romaniae vaticana*, 1996, p. 243-244.

6.	Costanța	1471	Grazioso Benincasa	
7.	Constansa	1497	Iehuda ben Zara	
8.	Costanța	1508	Andrea Benincasa	
9.	<i>Köstence iskelesi</i>	1530		Registru
10.	Costanța	1538	Conte Octomano Freducci di Ancona	
11.	Costanța	1542	Battista Agnese	
12.	Costanza	1542	Anonimo italiano	
13.	Costanza	cca. 1570	Diego Homan	
14.	Köstence	1584		Defter
15.	Constanza	Fine sec. XVI	Anonimo italiano	
16.	Costansa	Fine sec. XVI	Anonimo italiano	
17.	Costanza	1606	Vicen. Demetrius Volscius	
18.	Costangia	1616		Harlay-Sancy
19.	Köstence	1651		Evliya Çelebi
20.	Kostanza / Köstendje	1653		Paul de Alep
21.	Köstence	Sec. XVII	Kâtib Çelebi	
22.	Kostenscy	1774	Prinz Christian von Waldeck und Pymont	
23.	Chiustendsc he	1786	Wenzel Edler von Brognard	
24.	Kistinschi	1822	Ferdinand Steinkopf	
25.	Kustengé	1828	Hector, Comte de Béarn	
26.	Kustundji	1828/1830	Eduard Taitbout de Marigny , Alexandre Braun	
27.	Custendjé	1829	M. Doussault	
28.	Custendji	1851	Pierre Henri Gauttier	
29.	Küstendschi	1840	von v. Vincke	
30.	Köstendje	1828/1929	Freiherr Helmuth von Moltke	

Observăm preluarea toponimului utilizat de genovezi de către otomani și varietatea în care este redat acesta. Utilizarea în paralel a celor două denumiri evidențiază accesul cartografilor la surse mai vechi. Documentele otomane folosesc numele *Köstence*, care la rândul său este preluat și redat diferit de călători, diplomați, etc., care vizitează localitatea de la malul mării.

Subiectul fortificațiilor otomane din Dobrogea reprezintă o temă nouă pentru istoriografia noastră, care a necesitat o amplă documentare, având ca principal obiectiv aprofundarea bibliografiei, cercetarea arheologică, studierea și interpretarea izvoarelor istorice, în mod deosebit a surselor cartografice⁶.

⁶ Aurel-Daniel Stănică, *The missing fortresses in Dobrogea. Case study: Turkish fortifications* în Aurel-Daniel Stănică, Gabriel Custurea, Daniela Stănică, Emanuel Ploeanu (eds.), *Dobrogea. Coordonate istorice și arheologice*, Iași, 2016, p. 7-36; Aurel-

Cercetări recente în Arhiva Militară a Rusiei a condus la identificarea unui număr de patru planuri inedite pentru Constanța, care fac obiectul prezentului articol.

Surse documentare și cartografice

În perioada secolelor XIV-XVIII, localitatea este sporadic menționată, existând o varietate de denumiri. Existența unei facilități pentru încărcare/descărcare, precum și prezența unui bogat material numismatic, sugerează o implicare a *Kustendje*-ului în operațiunile comerciale din regiune⁷. Înnisiparea portului, atacul cazacilor, criteriul demografic, sunt printre posibیلی factori, care au contribuit la absența așezării din documentele secolelor XIV-XV.

Totuși, în secolul al XVI-lea, documentele otomane înregistrează toponime care permit o "conturare" a celor trei cazale existente pe teritoriul Dobrogei. Pentru cazaua Varna avem consemnată *Köstence iskalesi*, adică schela Constanței⁸. În ciuda scăderii importanței așezării de la malul mării, rolul de schelă maritimă (port), nu a încetat în perioada otomană. Drumul existent pe țărmul mării este folosit de Evliya Çelebi, în prima sa călătorie în Dobrogea în anul 1652. *Köstence* este descris ca un oraș.

Într-un raport din 30 aprilie 1616, ambasadorul francez la Înalta Poartă, Harlay-Sancy, relatează despre „orașele ... Costangia, toate orașe mari, frumoase și bogate”, unde prin Costangia este denumit orașul otoman⁹ modest (fusesse pustiit de cazaci), cu „vreo 150 de case ... o singură mahala, iar lângă schelă se află o geamie simplă, dar folositoare. Mai sunt: un han, 40 - 50 de hambare,

Daniel Stănică, Constantin Nicolae, Mihai Anatoli Ciobanu, *Planurile și prospectele cetății Hârșova în arhive străine*, Cluj-Napoca, 2021.

⁷ Gabriel Custurea, *Circulația monedei otomane, Dobrogea. Repertoriu numismatic*, în Tasin Gemil, Gabriel Custurea, Delia Roxana Cornea (eds.), „Moștenirea culturală turcă în Dobrogea, Lucrările Simpozionului internațional, Constanța, 24-25 septembrie 2013, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța”, București, 2013, p. 87. Accesul la mare și existența unei facilități pentru încărcare/descărcare, precum și prezența unui bogat material numismatic, sugerează importanța *Kustendje*-ului în operațiunile comerciale din regiune. M. A. Mehmed (ed.), *Documente turcești privind istoria României*. I (1455-1774), București, Editura Academiei, 1976, p.47, nr.32 și 33.

⁸ Anca Popescu, *Integrarea imperială otomană a teritoriilor din sud-estul Europei. Sangeacul Silistra (sec. XV-XVI)*, București, 2013, p. 69; Aurel Mototolea, *Economie și societate în Dobrogea otomană (Secolele XVI-XVII)*, Teză de doctorat, București, 2021, p. 183-184; Mustafa A. Mehmed, *op.cit.*, p. 47, nr. 32 și 33; *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, București, 1971, p. 17; *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, București, 1976, p. 385.

⁹ Sergiu Iosipescu, *Dobrogea otomană și cazacii la cumpăna veacurilor XVI-XVII*, în Tasin Gemil, Gabriel Custurea, Delia Roxana Cornea (eds.), „Moștenirea culturală turcă în Dobrogea, Lucrările Simpozionului internațional, Constanța, 24-25 septembrie 2013, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța”, București, 2013, p. 111.

care seamănă cu niște hanuri așezate lângă schelă și câteva prăvălii; alte construcții nu are”¹⁰. Același Evliyâ Çelebi făcând referire la “craiul insulei Chios”, care ar fi trecut la islamism, ar fi spus: “Padișahul meu, pe vremea domniei strămoșului tău, Ildir'im Baiazid han, cetatea Constanța, din apropiere de Babadag, aflat în partea rumeliană a Mării Negre, era a craiului nostru genovez. Când strămoșul tău a luat cu forța această cetate, din mâinile noastre, toți ai noștri, care scăpaseră de săbii, au fugit la Caffa”¹¹.

Paul de Alep la rândul său ne lasă o serie de informații. Astfel, în călătoria sa din 1653 relatează existența unei intense activități portuare, a mijloacelor de transport folosite - între care căruțe și cămile -, dar și despre un naufragiu, subliniind pericolele la care se expun cei care accesau portul și dificultatea navigației în Marea Neagră¹².

Pentru secolul al XVIII-lea, Kustendje apare menționat în diverse variante în literatura timpului - și în documentele cartografice privind regiunea sau bazinul Mării Negre.

În 1714, francezul Aubry de la Mottraye, descrie orașul Kustendje ca pe “un port cu case scunde frecventat de mai multe caiace turcești”¹³. O hartă detaliată a Dobrogei „Journal de la Campagne de 1774 en Bulgarie, Prinz Christian von Waldeck und Pyrmont”, consemnează denumirile *Kostenschy* (Constanța) și Anadolkey, la vremea respectivă un sat în vecinătatea orașului, care mai târziu devine parte integrantă din acesta¹⁴.

La 1786, Wenzel Edler von Brognard, în călătoria sa de la Constantinopol la Viena, a relatat cele văzute în jurnalul său de călătorie¹⁵. De data aceasta, Chiustendsche este descris ca un port pentru transport de grâu - și unde se văd resturile unui debarcader vechi, care acum este complet distrus. La mal sunt magazine mari din piatră pentru grâu - care în ultimul Război Ruso-Turc,

¹⁰ Călători străini despre Țările Române, vol. VI, București, 1976, p. 385-386.

¹¹ Ibidem, p. 385.

¹² Ibidem, p. 23, 287.

¹³ Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Editura Ex Ponto, Constanța 1998, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, București, 1983, p. 201.

¹⁴ Christian von Waldeck und Pyrmont, *Journal de la Campagne de 1774 en Bulgarie*, Fürstlich Waldeckschen Hofbibliothek Arolsen, V Waldec. 422, 1774, p. 17. (<https://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwhb/campagne1774>). Christian August s-a înrolat în armata țaristă și a luptat ca voluntar în războiul ruso-turc din 1768-1774, consemnând în acest jurnal de campanie operațiunile militare desfășurate în Dobrogea. Volumul de memorii conține o hartă foarte detaliată, cu rețeaua drumurile, așezările rurale și urbane.

¹⁵ Wenzel von Brognard, *Journal meiner Reise von Konstantinopel, längst der westlichen Küste des schwarzen Meeres, über die Donau, bis Gallaz und von dannen weiters über Bukarest, Hermanstad nach Wien*, Viena, 1786, Apud Dan Șambra, *Pagini din istoria orașului Constanța, din cele mai vechi timpuri până la 1840*, în “Historia” (<https://historia.ro/sectiune/general/pagini-din-istoria-orasului-constanta-din-cele-571623.html>), accesat 31.01.2023.

1768-1774, au suferit distrugeri mari din partea rușilor - la fel ca toate celelalte localități, de la Karaharman (Vadu n.n.) până la Varna. În mod special Chiustendsche, care era locuit în mare parte de turci și care avea înainte 800 de case, a fost aproape tot incendiat. Redutele („*die Rajaen*”) care s-au bazat pe protecția trupelor ruse, au dărâmat/distrus chiar și zidurile caselor deja incendiate de trupe, astfel încât este groaznic să vezi acest loc, în care nu mai sunt nici măcar 200 de case nearse - însă peste tot sunt ruine și locuri arse¹⁶.

Tot în aceeași perioadă, Ch. Peyssonel, consulul Franței pe lângă hanul tătarilor din Crimeea, avea să menționeze că „Kustendje a fost un oraș mare. Acum este comandat de un agă, care are sarcina transportului grâului la Constantinopol. Portul este nesigur”. În drumul său prin Küstendje, W. Czrzanowski, agentul Poloniei la Poartă, găsește aici „unul dintre cele mai însemnate porturi, unde vin corăbii grecești și turcești. [...] Orașul era pe atunci în ruine, dar are o așezare frumoasă”¹⁷.

La finalul acestui secol, asemeni majorității orașelor și satelor din Dobrogea, situația / imaginea Constanței era terifiantă: „Orașul mai întâi jefuit, a fost prefăcut în ruine, de nici o piatră pe piatră în timpul războiului n-a mai rămas...”¹⁸.

În timpul războiului din anul 1809, Kustendje este ocupată de ruși, iar zidurile cetății sunt distruse. După aceste confruntări, otomanii recurg la ample lucrări și refac fortificația.

Kustendje-ul otoman cuprindea în deceniul trei al secolului al XIX-lea, peninsula, care era apărată, dinspre nord, de un zid crenelat și un șanț cu apă ce pornea, aproximativ, dinspre Biserica Greacă până la golful din spatele Casei Armatei de astăzi. Războaiele ruso-turce provoacă distrugeri masive, o depopulare a orașului, iar întinderea acestuia ajunge la cea mai mică suprafață după distrugerea fortificațiilor.

Orașul este zugrăvit de Hécotor de Béarn la 1828 prin două litografii, iar una dintre acestea surprinde „întăriturile”, realizate de turci. Este arătat Kustendje, în mijlocul fortificațiilor, iar litografia este însoțită de un text: „Acest oraș așezat pe malul Mării Negre nu are port, ci este doar un punct de debarcare; dinspre uscat el este apărat de un simplu zid cu bastioane, fără drum acoperit și fără palisade; o baterie era în ambrazuri”. Alăturat, avem detaliul cu poarta de intrare - cu semiluna deasupra ei; în partea de sus era o inscripție al cărui text - probabil în limba turco-osmană, ar fi trebuit să conțină data construirii fortificației și numele sultanului care a dat firman pentru edificarea construcțiilor defensive¹⁹. A doua imagine pentru Kustendje este însoțită la rândul ei de un text. Avem un detaliu al fortificației otomane; în

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ M.D Ionescu, *Dobrogea în pragul veacului XX*, București, 1904, p. 51.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Inscripția este ilizibilă pe desenul realizat de Hécotor de Béarn.

centrul cetății se vede și minaretul Moscheii „Sultan Mahmud“, ridicată în 1823.

Cele 2 litografii păstrează și astăzi imaginea unui oraș-cetate, cu ziduri groase de piatră în blocuri geometrice, o poartă dinspre mare într-o arhitectură impunătoare, un pod de lemn fix pe care puteau intra în oraș doar cei acceptați. Poarta are în litografia lui Béarn un frontispiciu, marcat de linii rotunjite la margini, la mijloc, un cornet ascuțit, o lucrare îngrijită, vădind un real gust artistic. O altă litografie descrie Constanța dinspre mare, de unde se vede și un minaret.

La data de 8 iulie 1828 brigantina rusa 'Orphee' (cu 20 tunuri) a sprijinit cu tunurile sale trupele ruse de uscat în asaltul lor asupra fortăreței turce Kustendje. În acest război din 1828/1829 Kustendje a suferit mari distrugerii. Semnarea Tratatului de la Adrianopol la 2 septembrie 1829, care a pus capăt acestui ultim conflict, a condus la dispariția fortificației din perioada otomană²⁰.

Pentru 1829 avem „La place de Custendjé, évacuée par le Russes après la paix d'Adrianople. D'après les dessins de M. Doussault“, apărut în L'Illustration, la 24 iunie 1854. Observăm ruinele fostului far al portului Küstendje construit în anul 1822. În plan central, apare „movila cu steag“, care a fost identificată drept acel „tumulus“ la care face referire în versurile sale poetul latin Ovidius; movila s-ar fi aflat pe locul de azi al Moscheii «Carol I» din Piața Ovidiu²¹.

În anul 1854 baronul H. von Moltke, în volumul dedicat campaniei militare a Rusiei țariste împotriva Imperiului Otoman, a inserat o serie de hărți cu teatrele de operațiuni, dar și planuri pentru cetățile de pe linia Dunării (Silistra, Hârșova, Măcin, Brăila, Isaccea sau Tulcea) sau litoralul vest pontic (Constanța). Von Moltke descrie „Kustendje [care] este așezată pe un promontoriu al Mării Negre, așa că orașul este înconjurat de trei părți de mare și de stânci abrupte, de 100 picioare înălțime și nu e accesibil decât de la nord. Portul, deși puțin sigur, ca toate de pe coasta vestică a Mării Negre, are totuși destulă importanță pentru o armată care ar opera contra Varnei. Acest port nu are decât șapte picioare de apă și este în întregime expus vânturilor de sud. Nu are decât un număr de bastimente mai puține ca cele care ar putea să manevreze în el, iar vasele de război nu se pot apropia fără pericol, până la bătaia tunurilor. Orașul are numai 40 de case sunt locuite azi (1840), număra în războiul din 1828 aproape 2.000 de suflete. Turcii îl închiseseră dinspre uscat pe o lungime de 500 de pași, cu trei bastioane, legate între ele prin mici curține. Șanțul era căptușit cu zid. De aici șanțul valului lui Traian atinge marea și resturile lui formează un adăpost contra orașului, care,

²⁰ Aurel-Daniel Stănică, *The missing fortresses in Dobrogea. Case study: Turkish fortifications* în Aurel-Daniel Stănică, Gabriel Custurea, Daniela Stănică, Emanuel Plopeanu (eds.), *Dobrogea. Coordonate istorice și arheologice*, Iași, 2016, p. 12.

²¹ Petre Covacef, *Portul Constanța*, Constanța, 2004, p. 45.

pentru a nu fi dominat de terenul înconjurător, ar trebui să intre în sistemul fortificațiilor sale, cele trei movile așezate la nord”²².

În vizita din 1840, pentru documentarea volumului apărut în 1845, Von Moltke consemnează că “populația orașului era redusă la 40 case locuite. Șanțul care înconjura orașul, exista. Resturi de coloane și de pietre artistic lucrate zăceau răspândite; iar ruinele orașului roman erau mai mari, de cât acele ale orașelului turcesc”²³.

Planul lui Vincke publicat în 1840, considerat cel mai vechi plan al Constanței, consemnează “zidul de apărare turcesc distrus”, moscheia, zidul ruinat al cetății Tomis, drumurile de acces, salba de tumuli ce constituiau necropola anticului oraș sau valul lui Traian²⁴.

Un plan asemănător a fost publicat de Freiherr Helmuth von Moltke²⁵, ceea ce sugerează existența unor documente la care a avut acces. Acesta spune despre Constanța, că “în 1828, populația Köstendjei era de aproximativ 2.000 de persoane; acum nu mai sunt decât aproape 40 de case locuite. Turcii au apărut numai latura spre partea de nord - care este numai de 500 de pași lățime - cu trei bastioane și cortine scurte; șanțul era căptușit cu pietre. Vechiul traseu al incintei de perioadă romană, care conectează Valul lui Traian cu marea, și care acum oferea un acces ușor al fortăreței [Köstendje] probabil a arătat turcilor cum să fortifice accesul. În orice caz, cele trei coline la colțul de nord ar fi trebuit să fie incluse în fortificații”²⁶.

Același M.D. Ionescu, inserează într-o lucrare publicată în anul 1897, următoarele precizări: „În 1860, Constanța era cel mai neînsemnat sătuc turcesc. Câteva colibe de lemn formau toate edificiile sale, câteva zeci de suflute populațiunea sa. Nimic nu făcea a se crede că acest sătuc ar fi putut vreodată aspira din nou la importanța vechii colonii grecești, pe ruinele căreia el se ridicase sau la considerațiunea comercială de care se bucurase în mâinile genovezilor”²⁷.

²² *Ibidem*, 1931, p. 53-54.

²³ M. D. Ionescu, *Tomi-Constanța*, Constanța, 1931, p. 54.

²⁴ „1840: Plan von Küstendschi und Gegend, nebst Nivellement von dem Schwarzen Meere bis zu dem tiefsten Sattel zwischen dem Meere und den Karassu Seen / aufgenommen von v. Vincke“. Authors: Karl von Vincke, Simon Schropp Scale / Maßstab: 1:43.666. Publisher: Simon Schropp et Comp., Berlin, 1840.

²⁵ „Der russisch-türkische Feldzug in der europäischen Türkei 1828 und 1829“ Verfasser: Freiherr von Moltke Impressum: Druck und Verlag von G. Reimer, Berlin, 1845.

²⁶ H. von Moltke, H., *Der russisch-türkische Feldzug in der europäischen Türkei 1828–1829*, Berlin, 1845, Pl. 11; H. Moltke, *The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and 1829; The Campaigns of the Danube, the sieges of Brailow, Varna, Silistra, Shumla, and the passage of the Balcan by Marchal Diebich*, London, 1854, Pl. 12 d.

²⁷ M. D. Ionescu, *Cercetări asupra orașului Constanța - geografie și istorie*, București, 1897, p. 35.

Pentru Kustendje / Constanța între finalul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, acestea sunt documentele și planurile cunoscute. Lucrarea noastră, include patru noi documente cartografice, care oferă o nouă perspectivă asupra istoriei și evoluției orașului de la malul mării la începutul secolului al XIX-lea.

Dosarul arheologic

Perioada otomană nu a beneficia de atenția cuvenită. Suprapunerea orașului modern peste ruinele antice, precum și intervențiile din perioada modernă și contemporană au bulversat contextele arheologice. O mai mare importanță a fost acordată perioadei antice, fiind cunoscute etapele de evoluție din perioada romană sau grecească. Puține date pentru perioada medie-bizantină sau prezența genoveză au fost documentate arheologic.

În anii '60-'70 ai secolului trecut, cercetări de amploare, au oferit date importante pentru Kustendje-ul ottoman²⁸. Din păcate, rezultatele acestor cercetări nu au fost publicate.

Cercetări recente evidențiază patrimoniul arheologic otoman. Astfel, cercetări arheologice subacvatice efectuate în 2016 la cca 1 km în larg, în dreptul clădirii Cazinoului, la o adâncime de 15 m, printre alte obiecte ale unei nave scufundate, probabil otomane, au dus la descoperirea unui sfeșnic datat în secolul XVII – început de secol XVIII. În anul 2017, în zona peninsulară a orașului Constanța au fost realizate cercetări arheologice preventive pe o proprietate de pe str. 9 Mai, a fost cercetat un context arheologic cu materiale specifice de perioadă otomană (ceramică, pipe, obiecte de fier fragmentare), dar și structuri constructive (canal de scurgere, toaletă, fântână)²⁹.

Existența schelei maritime (portului n.n.) ce implica existența unor activități economice și racordarea așezării la comerțul local și regional, este subliniată de descoperirile otomane ce acoperă intervalul cronologic dintre sec. XV-XIX.

Dosarul arheologic pentru Kustendje-ul otoman este unul foarte subțire, iar recentele cercetări arheologice preventive, încep să adauge date noi atât de necesare în cunoașterea moștenirii otomane.

Denumirile sub care apare menționat orașul în diverse surse documentare, sugerează o așezare modestă, cu aspect rural și intensă activitate portuară, cetate, debarcader, magazii etc.

Surse cartografice recent descoperite (sec. XVIII-XIX)

²⁸ Materiale inedite au fost pregătite pentru publicare de regretata Zaharia Covacef. Informație oferită de Gabriel Custurea, căruia îi mulțumim și pe această cale.

²⁹ Aurel Mototolea, *op. cit.*, p. 186.

La Arhiva Militar-Istorică de Stat a Rusiei din Moscova, în unele fonduri, printre care 349³⁰ și 477³¹, se păstrează câteva planuri ale Constanței. În contribuția noastră comentăm și publicăm câteva dintre aceste surse cartografice.

În timpul războiului ruso-otoman din 1768-1774, Constanța nu a jucat niciun rol de seamă pentru părțile implicate. Ofițerii ruși au fost interesați de cucerirea cetăților dobrogene Tulcea, Isaccea, Măcin, Hârșova, și de controlul asupra unor orașe, precum Babadag, a căror poziții strategice au jucat un rol decisiv în timpul alcătuirii planurilor acțiunilor militare. Constanța, numită în izvoarele rusești Kistendji sau Kiustendji (Кистенджи, Кюстенджи, din osmană – Köstendje) este amintită la 14 septembrie 1773, când, în apropierea localității, a avut loc o bătălie mărunță între ruși și otomani. Rușii au ieșit învingători. Orașul a fost ars³².

1. *Planul orașului Kostendji*³³ face parte din seria celor ridicate topografic în perioada 1769-1774 (pl.1). Cercetările topografice care stau la baza planului au avut loc, cel mai probabil, în intervalul cronologic de după 1771 și anterior bătăliei din 14 septembrie 1773, fiindcă pe plan nu apar construcții arse. Centrul orașului, arătat schematic, se afla în zona peninsulară. În același timp, exista și un cartier lăturalnic, separat de oraș, cu o structură spațială liniară, așezat de-a lungul țărmului Mării Negre. În Constanța se aflau patru moschei, în interiorul peninsulei, construcții care aparțineau locuitorilor, la malul mării, magazii, iar în suburbii, un cimitir turcesc. La ieșirea din oraș, în apropierea drumului, pe planul rusec au fost desenate câteva mori de vânt. Orașul nu era apărat de nicio fortificație.

Planul orașului Kostendji („План города Костенжи”)

Explicație („Экспликация”):

A. Construcții ale locuitorilor („Обывательское строение”);

B. Moschei („Мечети”);

C. Cimitirul turcesc („Кладбище турецкое”);

D. Magaziile turcești („Турецкие магазейны”);

E. Mori de vânt („Ветренные мельницы”).

Marea Neagră („Черное Море”).

Scara. Țol englezesc împărțit în 300 de părți și folosit la plan ca stânjeni („Мачтаб дюйм английской разделен в 300 частей и употреблен к плану за сажени”).

³⁰ RGVIA, f. 349, op. 51, d. 218; d. 454, mai multe planuri ale cetății, din 1828, 5 f.; d. 455, un plan al amplasamentului cetății; d. 456, *ibidem*; d. 457, două planuri din secolul al XIX-lea.

³¹ RGVIA, f. 477, op. 1, d. 73.

³² A.S. Laținski, *Хронология русской военной истории. Хронологический указатель войн, сражений и дел, в которых участвовали русские войска от Петра I до новейшего времени*, Sankt-Petersburg, 1891, p. 55.

³³ RGVIA, f. 349, op. 51, d. 218.

A copiat conductorul Piotr Fiodorov („Копировал кандуктор Петр Федоров”).

Pentru N.A. Lukiiianovici, în 1828, Constanța „merită o atenție aparte, urmare a construcțiilor aranjate și a unor asemănări cu orașele europene. Aici am găsit o cârciumă decentă, al cărui proprietar era un grec din Chișinău. Plătind pentru cină câte cinci leva de persoană, am mers să cercetăm cetatea. Kiustendji se întinde pe o peninsulă a Mării Negre, având un port (debarcader) bun; dar întăriturile ei sunt lipsite de importanță și cetatea aceasta a capitulat practic fără rezistență”. Pereții moscheii din Constanța erau „acoperiți cu felurite texte din Coran, iar podeaua și corurile sunt acoperite cu rogojini împletite din stuf”. În dughenele din oraș, Lukiiianovici a găsit și produse considerate de lux³⁴. În același an, 1828, la Constanța a ajuns și cneazul Nikolai Sergheevici Golițin, care a notat în jurnalul său că: „La apropierea, pe malul înalt și împădurit al mării, de Kiustendji, ni s-a arătat, pentru prima oară, imaginea extraordinară a «Pontus Euxinus»-lui istoric [...]. Portul din Kiustendji era plin cu felurite tipuri de vase, iar pe mal se aflau o mulțime întreagă de depozite pentru provizii militare și colibe cu diverse produse de vânzare, mai ales de mâncat și băut, într-un cuvânt – târg adevărat”³⁵.

Constanța a fost cucerită de soldații ruși, aflați sub comanda general-locotenentului Ridigher, în iunie 1828. Rușii au capturat 6 steaguri, 37 de tunuri, provizii și felurit armament³⁶ sau, potrivit altor relatări, 4 steaguri și 56 de tunuri³⁷.

2. Pe sursele cartografice din secolul al XIX-lea, la Constanța apar și fortificațiile otomane. Prima sursă din acest secol descoperită la Moscova este *Planul cetății Kiustendji*. Noiembrie 1828 („План крепости Кюстенджи. Ноябрь 1828 года”)³⁸, cu o legendă – Explicație („Изъяснение”) – detaliată (pl.2a/2b).

1. Moschee transformată în biserică („Мечеть обращенная в церковь”);

³⁴ N.A. Lukiiianovici, *Три месяца за Дунаем в 1828 году*, în „Сын Отечества и Северный Архив”, 33, nr. 2, 1833, p. 112.

³⁵ *Записки князя Николая Сергеевича Голицына*, în „Русская старина”, nr. 9, septembrie, 1881, p. 105. Relatările despre Constanța au fost incluse și în studiul semnat de M.M. Frolova, *Военная кампания 1828 г. и «открытие» русскими Болгарии (по воспоминаниям русских офицеров)*, în vol. „Война, открывшая эпоху в истории Балкан. К 180-летию Адрианопольского мира”, redactor responsabil A.V. Karasev, Moscova, 2009, p. 81-82.

³⁶ N.A. Lukiiianovici, *Описание турецкой войны 1828 и 1829 годов*, partea I, Кампания 1828 года, Sankt-Petersburg, 1844, p. 144-145.

³⁷ I.G. Guriianov, *Взгляд на Турецкую империю в теперешнем ее состоянии с приложением обозрения военных подвигов россиян в сию кампанию*, Moscova, 1828, p. 71.

³⁸ RGVIA, f. 349, op. 51, d. 454, f. 2.

2. Cazarmă („Казарма”);
 3. Cazarmă cu sarai în care se află garda carcerii („Казарма с сараем, в котором помещается караул главной гаубахты”);
 4. Cazarmă cu depozit militar („Казарма с цейгаузом”);
 - 5 și 6. Cazărmi cu grajduri pentru cai în care se află bolnavii („Казармы с конюшнями в коих помещаются больные”);
 7. Casa pașei cu trei etaje și anexe ocupată de spital („Трех этажной дом паши со службами занимаемый гошпиталем”);
 8. Arsenalul („Арсенал”);
 9. Magazia pentru provizii („Провиантский магазин”);
 10. Pulberărie mare („Большой пороховой погреб”);
 11. Pulberăria mică („Малый пороховой погреб”);
 - 12 și 13. Pulberării mici pentru proiectile („Небольшие пороховые погребки для снарядов”);
 - 14 și 15. Case cu două etaje ocupate cu provizii („Двух этажные дома занятые провиантскими припасами”);
 16. Casa cu două etaje de vară a pașei ocupată de cinurile militare și provizii („Двух этажной летний дом паши занимаемый воинскими чинами и провиантскими припасами”);
 - 17 și 18. Case de două etaje ocupate cu provizii („Двух этажные дома занятые провиантскими припасами”);
 19. Casă cu terasă unde se descarcă proviziile de pe vase („Дом с навесом, куда выгружают с судов провиант”);
 20. Casa gărzii („Кордегардия”);
 21. Casă ocupată cu provizii de hrană și soldați cu grade militare inferioare („Дом занятой провиантскими припасами и нижними воинскими чинами”);
 22. Moară ruinită („Разрушенная мельница”);
 23. Dughene („Лавки”);
 24. Poșta („Почтовой двор”);
 25. Moară de vânt („Ветреная мельница”);
 26. Bordeie nou săpate pentru încartuirea soldaților cu grade militare inferioare („Вновь выстроенные землянки для квартирования нижних чинов”);
 - a. Intrare într-o galerie antică subterană („Вход в древнюю подземную галерею”);
- NB. Construcții fără numere acoperite cu tuș, bordeie ocupate, precum și celelalte, cu încartuirea militarilor cu grade inferioare („Строение без номеров покрытые тушью землянки, занимаются, равно как и прочие, квартированием воинских чинов”).
- Pe plan apar și debarcaderul („Пристань”), două cimitire turcești („Турецкое кладбище”) și Marea Neagră („Черное Море”).
- A ridicat topografic și a desenat inginer-căpitanul Statului Major Sokolovski („Снимал и чертил инженер штаб капитан Соколовской”).

Constanța, asemeni Giurgiului, Rusciucului, Hârșovei etc. se transformase în oraș întărit. Dinspre uscat, orașul era apărat printr-o fortificație bastionară, parte componentă a ansamblului cetății Constanța. Un șanț de apărare de dimensiuni considerabile, cu glacis bine pronunțat, escarpă și contraescarpă din piatră, două bastioane și un semibastion (bastion deformat), cu guri de tragere și platforme (banchete) pentru tunuri. Inclusiv gorjele erau parțial închise prin ziduri din piatră, lăsându-se doar câte o deschizătură spre platformele tunurilor. Semibastionul servea și ca pulberărie mică. În șanțul cetății se ajungea printr-o puternă arătată pe profilul nr. 2. Planul era însoțit de un număr de 12 profile prin diferite sectoare ale fortificațiilor. Podul peste șanțul cetății avea sistem ridicător. Intrarea pe pod și prin aceasta în cetate era apărată printr-o lunetă. De jur-împrejurul peninsulei se întindea un zid din piatră, de o grosime ne semnificativă. Prin acest zid se făcea corp comun cu reduta de la malul mării. De la redută se intra în cetate printr-o porțiță (*sortie, kalitka*). O asemenea porțiță exista și în dreptul clădirii nr. 6³⁹. Printr-o poartă (în dreptul clădirii nr. 26) se ieșea la malul răsăritean al peninsulei, iar prin alta, mai mare, în dreptul căreia se afla și o cameră de gardă (20), la debarcader. Aici, în zona debarcării, se aflau: 1) două case folosite de ruși pentru depozitarea proviziilor (14-15); 2) casa de vară cu două etaje a pașei, care avea și o curte înconjurată cu zid, folosită pentru proviant și încartiruirea soldaților (16); 3) alte două case mai mici tot cu proviant (17-18) și 4) o casă cu terasă unde avea loc descărcarea proviziilor de pe vase (19). Între clădirile nr. 10 și 11 se pare că mai exista o poartă de acces, fapt arătat prin continuarea drumului din interiorul cetății în afara sa.

Ulițele orașului erau trasate neuniform. Cele mai multe construcții erau din piatră și doar câteva din lemn. Multe dintre case erau unite prin ziduri, alcătuindu-se astfel adevărate insule din curți de dimensiuni și forme cu totul diferite. Autoritățile orașului au înconjurat cu zid cimitirul turcesc din interiorul peninsulei, pe când cel din apropierea intrării principale în cetate a rămas fără nicio delimitare strictă. Pe ambele laturi ale porții principale, alipite curtinei, se aflau două cazărmi (2-3), care, în vremea otomanilor, serviseră, cel mai probabil, pentru amplasarea gărzii. Alte două cazărmi, care aveau curți interioare, de dimensiuni considerabile, se aflau la o distanță relativ mică de ulița principală (4-5). Una dintre ele avea și curte exterioară (4). Prin cercuri mici, multe la număr, Sokolovski, autorul planului a arătat, din câte se pare, locul unor fântâni. Pe latura de răsărit, în afara zidurilor, a semnalat existența unei galerii antice (a).

3. *Planul locului din fața cetății Kiustendji cu arătarea a șase redute construite în decembrie 1828. A ridicat topograful inginer-căpitanul de Stat Major Sokolovski („План местности перед крепостию Кюстенджи лежащей, с назначением шести редутов построенных в декабре 1828го года. Снимал инженер штаб*

³⁹ A nu se confunda cu gurile de tragere, care există de-a lungul zidurilor, cu porțițe, care erau doar două la număr, alături de alte două mai mari și poarta principală.

капитан Соколовской”)⁴⁰, întocmit fie în decembrie 1828, fie la începutul anului 1829, fără legendă, doar cu unele notații, este important prin faptul că ne arată împrejurimile Constanței (pl.3a/3b.). În curtea cetății nu sunt desenate clădiri. În afară, Sokolovski a notat mai multe drumuri, spre o localitatea tătarască ruinată („дор. в раз. татарское селение”), spre Babadag („дор. в Бабадаг”), Karasu („дор. в Карасу”), spre și din Mangalia („дор. в Мангалию / из Мангалии”), suburbiile ruinate („раззор. форштаг”), cele șase redute („ред. № 1-5”), „începutul valului lui Traian” („Начало Траянова вала”). Pe același plan au fost semnalate debarcaderul („Пристань”), cetatea Kiustendji („Кр. Кюстенджи”) și Marea Neagră („Черное Море”). Scara la plan este în stâneni. În apropierea cetății existau două cimitire, arătate pe plan prin cruci. Suburbiile, ruinate, se înșirau de-a lungul malului mării, fiind protejate atât natural, apa mării la sud și o ravenă la vest, cât și artificial, printr-un val de pământ și cele șase redute construite de ruși, una chiar în imediata apropiere a suburbiilor. Aceste redute alcătuiau o linie primară de apărare a cetății Constanța în cazul unui atac din direcția uscatului.

4. Până la sfârșitul anului 1829, situația nu se schimbese cu mult, ceea ce poate fi urmărit cu ajutorul *Planului cetății Kistendji* („План крепости Кистенджи”)⁴¹ (pl.4a/4b).

Descrierea cetății („Описание крепости”):

1. Moschee („Мечеть”);
2. Arsenal („Арсенал”);
3. Pulberării („Пороховые погреба”);
4. Spitale („Гошпитали”);
5. Magazii pentru proviant („Провиантские магазейны”);
6. Cazărmi („Казармы”);
7. Casa pașei ocupată de spital („Дом турецкаго паши занят гошпиталем”);
8. Moară de vânt („Ветреная мельница”).

Pe plan, cetatea Kiustendja („Крепо. Кистенджи”), fântâni („Колодезь”), două drumuri din cetatea Varna („из кр. Варны”), un drum din câmp („с поля”), valul lui Traian („Троянов вал”), drumuri din cetatea Silistra („из кр. Силистрии”), spre drumul mare („на большую дорогу”), din câmp („с поля”), din cetatea Babadag („из кр. Бабадага”), fostul cătun Anadolg (în fapt, Anadolkoî) („бывшая деревня Анадолга”), poșta („Почта”), liman („Лиман”), spitale de vară („Летние гошпит.”), dealul Kis-tepe („Гора Кисте-теп”).

Profiluri („Профили”):

Prin poartă pe linia AB („Через ворота по линии АВ”); prin fața bastionului pe linia CD („Через фас бастиона по линии CD”); prin zid pe linia EF („Через стену по линии EF”); prin poartă pe linia GH („Через ворота по линии GH”); prin poartă pe linia IK („Через ворота по линии IK”).

⁴⁰ RGVIA, f. 349, op. 51, d. 454, f. 1.

⁴¹ RGVIA, f. 477, op. 1, d. 73.

A ridicat topografic și a desenat topograful clasa I Kuzmin. Început din 15 septembrie și terminat la 1 octombrie 1829 („Снимал и чертил топограф 1го класса Кузмин. Начат с 15го сентября, окончен 1го октября 1829го года”). Scara profilurilor. Într-un țol sunt 50 de picioare („Масштаб профилям в дюйм 50 фут”).

Poarta mare a cetății este arătată în profil pe linia GH. Turnul porții era de formă circulară, orientală. Podul peste șanțul de apărare avea sistem ridicător. Din cetate, la malul mării, potrivit acestei surse cartografice, se putea ieși prin două porți. Prima avea deschiderea în direcția est, iar cealaltă în direcția vest, spre debarcader, unde se aflau și magaziile. Cele două porți sunt arătate în profiluri pe liniile AB și IK. Celelalte porțițe (*kalitki*) nu mai apar pe planul din 1829. Cetatea era înzestrată și cu o „protecție naturală” redutabilă. Diferența dintre nivelul apei mării și nivelul de călcare era semnificativă, malurile fiind, în majoritatea locurilor, abrupte. O trecere lină între cele două niveluri exista în zona debarcaderului, ceea ce explică și amplasarea sa în acest sector al peninsulei. Planul comentat este mult mai schematic în privința clădirilor din interiorul cetății, care aici apar, în majoritatea lor, sub forma unor insule sau figuri geometrice aranjate haotic. Unele cazărmi fuseseră transformate în spitale militare (4). Un spital a fost organizat și în casa pașei (7). În toate clădirile din zona debarcaderului era depozitat proviantul (5). Pe drumul din cetate spre fostul cătun Anadalchioi (numit de ruși Anadolg) a fost organizată poșta. În apropierea limanului existau spitale militare de vară.

Autorul planului, topograful clasa I Kuzmin, este cel care a făcut și planul orașului București. Nu în ultimul rând, planurile Constanței din 1828-1829 fac și ele parte din șirul celor rezultate în urma mării campanii de ridicări topografice din Țările Române și „Bulgaria” otomană.

Concluzii

Cele patru planuri aduc informații importante pentru istoria orașului Constanța între 1773 și 1830. Fortificația bastionară cu șanț de apărare de dimensiuni considerabile, cu glacis bine evidențiat, escarpă și contraescarpă din piatră, două bastioane și un semibastion cu guri de tragere și platforme pentru tunuri, zonele de acces în cetate, topografia și funcționalitatea construcțiilor, cazărmile, existența unui debarcader, un cimitir în interiorul peninsulei, la care se adaugă împrejurimile orașului, un val de pământ (ruinele cetății romane Tomis), „începutul valului lui Traian” și cele șase redute construite de ruși redau situația cetății/orașului și zona învecinată. De mare însemnătate sunt elementele defensive relevate de aceste planuri, care, puse în acord cu rezultatele unor cercetări arheologice viitoare, permit o mai bună cunoaștere, nu numai a cetății de la Kustendje, dar o evoluție a întregii zone la finalul secolul al XVIII-lea și primele trei decenii ale sec. al XIX-lea. Aceste planuri permit pentru viitor o planificare a investigațiilor arheologice și obținerea de noi informații pentru o perioadă puțin cunoscută din evoluția orașului.

Mulțumiri

Cercetarea s-a desfășurat în cadrul proiectului cultural „(Re)Mapping. Arheologia hărților” implementat de Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion” Tulcea, în parteneriat cu Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Asociația Pro Noviodunum și Asociația Eurocentrica, co-finanțat de Administrația Fondului Cultural Național (A.F.C.N.).

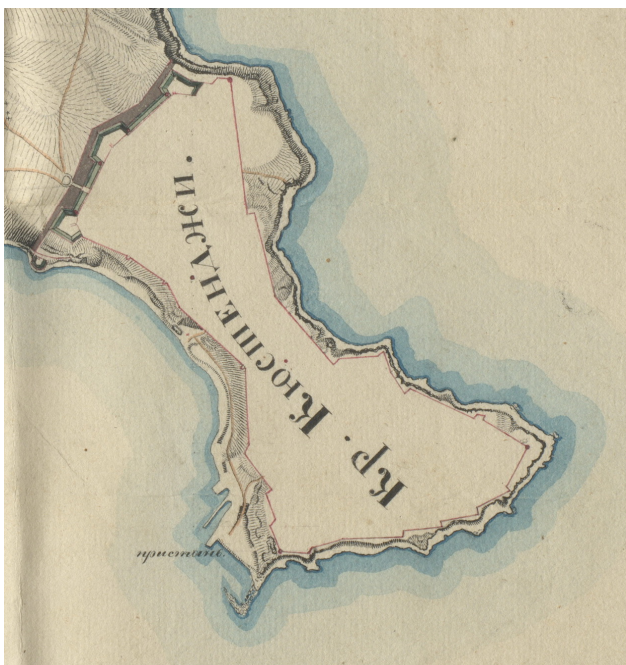
Pl. 1

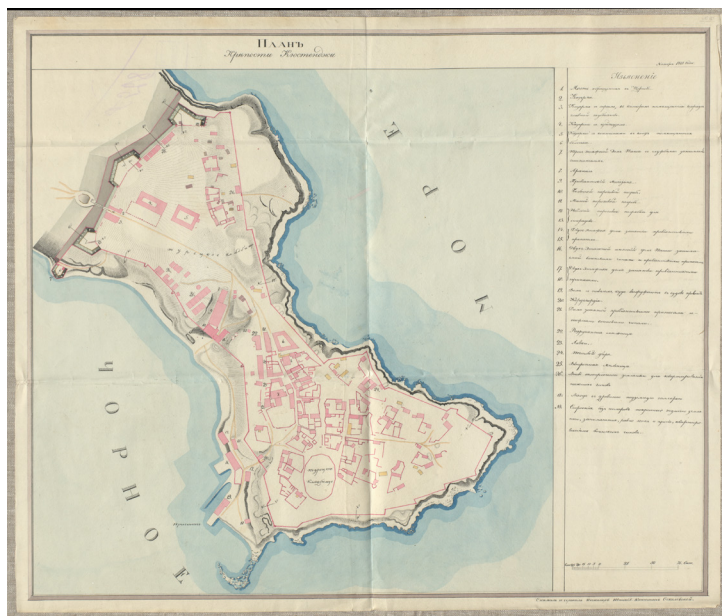
Pl. 2a

Pl. 2b

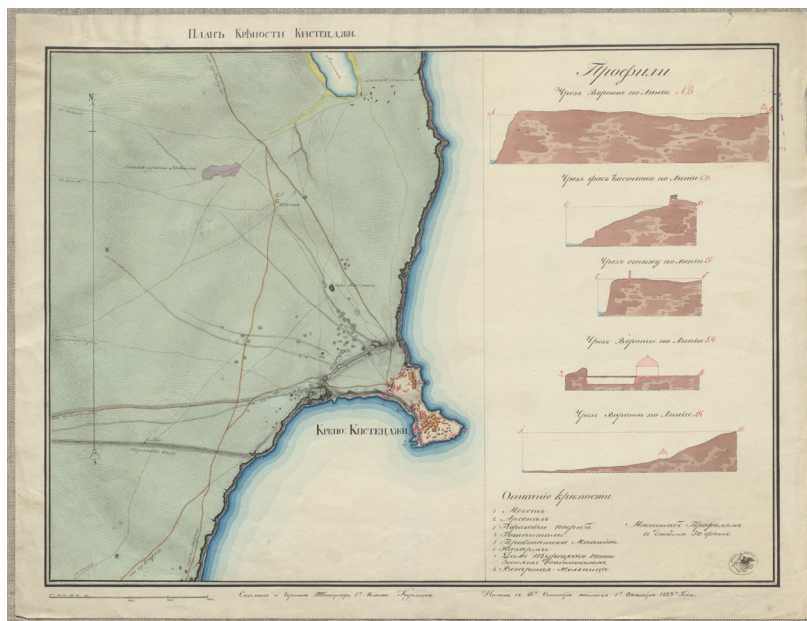
Pl. 3a.

Pl. 3b.

Pl. 4a.

Pl. 4b.

UNKNOWN PLANS OF THE CITY OF KUSTENDJE (CONSTANȚA)

Abstract: For Constanța period of the settlers from Milet who founded the settlement called Tomis there are an impressive number of articles, studies and monographs.

The Ottoman period did not receive the attention it deserved. The overlap of the modern city over the ancient ruins, as well as the interventions of the communist period have upset the archaeological contexts. Greater importance was given to the ancient period, being known the stages of evolution from the Roman or Greek period.

The archaeological file for the Ottoman Kustendje or Köstence (Constanța) is very thin and the recent preventive archaeological research starts to add new data so necessary in the knowledge of the Ottoman heritage.

At the State Military-Historical Archive of Russia in Moscow, some plans of Kustendje (Constanța) are kept. In our contribution we comment and publish some of these cartographic sources.

Keywords: Kustendje, Constanța town, urban topography, town plans, Russian surveying activities, history of cartography, Ottoman Constanta.